

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ХХ ст.

УДК 94 (477) «1919»

Ю. С. Митрофаненко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СПРАВА ОТАМАНА ВОЛИНЦЯ

На основі нових архівних джерел розглянуто маловідомий епізод з історії отаманщини періоду Української революції.

Ключові слова: отаманщина, отаман, регіональні республіки, «множинна суверенність», Директорія.

На основе новых архивных источников рассмотрено малоизвестный эпизод атаманщины периода Украинской революции.

Ключевые слова: атаманщина, атаман, региональные республики, «множественная суверенность», Директория.

A little known episode from the history of atamanship during the period of Ukrainian revolution was focused on the basis of new archive sources

Key words: atamanship, ataman, regional republick, Directory, «plural sovereignty».

У матеріалах ЦДАВОВУ вдалося віднайти справу, яка до цього не вивчалася дослідниками. Вона знаходиться у фондах Міністерства юстиції УНР доби Директорії (фонд 2208) під назвою «Справа по обвинуваченню отамана Волинця у ворожих діях проти петлюрівського військового командування» [14, арк. 1–129]. Це відразу викликало інтерес, оскільки про неї не згадували історики Роман Коваль та Костянтин Завальнюк – автори публікацій та монографії, присвячених А. Волинцю [2–4]. Не доводилося зустрічати його прізвище у матеріалах судових процесів над іншими отаманами – Й. Біденком, І. Семесенком, О. Палієнком, П. Болбочаном [8, с. 123; 16, с. 31].

У пропонованій статті робиться спроба аналізу цієї неоднозначної справи, присвяченої періоду становлення влади Директорії на теренах України, актуальність якої вбачається як у пізнавальному, так і

в історіографічному сенсі. Ураховуючи інтерес до проблеми отаманщини в історії Української революції, на що вказують такі дослідники, як В. Солдатенко та С. Литвин [9, с. 82,83; 5], необхідністю залучення до наукового обігу нових джерел автором пропонується аналіз матеріалів даної справи. Вони висвітлюють маловідомий епізод з історії становлення влади Директорії УНР у січні 1919 р., торкаються проблеми використання отаманських формувань для боротьби з анархічними селянськими республіками, а також висвітлюють їх неоднозначне трактування представниками офіційних органів влади УНР.

Першим привернув увагу до центральної постаті справи – особистості отамана А. Волинця – колишній полковник армії УНР Михайло Середа у нарисах, присвячених подіям Української революції і, зокрема, феномену отаманщини [8, с. 23–25]. Серед сучасних дослідників роль отамана в процесах революційного періоду в Україні розглянули Р. Коваль, К. Завальнюк [2–4] та Я. Тинченко [12, с. 83; 13, с. 15].

У книзі «Офіцерський корпус армії УНР», яка є першим системним дослідженням біографій українських командирів часів Визвольної війни 1917–1921 рр., Я. Тинченко подає біографічні відомості про отамана [12, с. 83]. За свідченнями самого А. Волинця, які містяться в матеріалах справи, народився він у селі Карбівка Гайсинського повіту Подільської губернії. Освіту здобув у Гайсинському реальному училищі, а фах агронома – у Верхньодніпровському сільськогосподарському училищі, де навіть був співредактором нелегального українського журналу «Наше життя». Після закінчення навчання працював, за деякими даними, учителем, став членом партії українських есерів. У 1917 р. був призначений Центральною Радою повітовим комісаром та начальником міліції Гайсинського повіту. Вже тоді сформував загои українського Вільного козацтва. Навесні 1918 р. як представник Центральної Ради інспектував органи місцевої влади у Київській та Подільській губерніях. У жовтні 1918 р. організував у Гайсині курінь Національної гвардії, який підтримав протигетьманське повстання. За даними Р. Коваля, на початку грудня 1918 р. він командував трьохтисячним загonom з кінним відділом у 200 вершників [2, с. 84].

М. Середа, нещадний у критиці отаманщини та її провідників, дає схвальну оцінку А. Волинцю як командиру повстанського загону: «Отаман Волинець був запеклим ворогом озброєної юрби і палким прихильником свідомої національної армії. Почуття національних зобов'язань він поглиблював і поширював у своїх частинах зі всім розмахом досвідченого педагога» [7, с. 24].

Резонансу справа А. Волинця набула під час подій січня 1919 р. У той період лідери УНР не виробили спільної політичної платформи, тому не змогли визначитися з формою організації місцевої влади.

Саме тому нерідко виникали конфлікти між комендантами й комісарами Директорії та отаманами, наділеними повноваженнями С. Петлюрою, а також представниками місцевих рад, які самостійно створювалися селянами. Накази, які видавалися різними членами Директорії, часто суперечили один одному і не розмежовували компетенції цивільної та військової влади.

Населення, якому було важко розібратися в нюансах політичної боротьби в Україні, для захисту своїх інтересів організувало селянські республіки. Залежно від політичних симпатій вони утворювалися під національними, більшовицькими чи анархістськими гаслами. А іноді, на думку історика Матвія Стахіва, «... подібні республіки утворювалися в ім'я бездержавності або просто для «парубоцької слави» чи навіть для грабунку. До них долучалися більшовицькі агітатори, але вони не мали виразних більшовицьких кличів. Республіки було організовано під гаслом: «Наша волость сама по собі», отже не потребує визнавати над собою ніякої державної влади» [10, с. 168]. У західній соціології для позначення подібних утворень було вжито дефініцію «множинна суверенність» [1, с. 586].

Один із таких феноменів революційної доби в Україні виник у Летичівському повіті Подільської губернії, створивши значні проблеми для поширення влади УНР в цьому регіоні. «Летичівська республіка» являла собою об'єднання сіл повіту, в якому провідну роль відігравало село Голосківці. За даними армії УНР, ці сили були достатньо добре організовані та озброєні. [14, арк. 27; арк. 32].

Пізніше А. Волинець у матеріалах справи згадував про «картину широкої і потужної жидо-більшовицької організації». Кожне село «республіки» мало «верховного головнокомандуючого», сотні рушниць і навіть кулемети. Селяни виявляли належну солідарність. Населеним пунктам, які відмовлялися чинити опір УНР, загрожувала розправа. Центрами антиукраїнських виступів були села, де переважало російське населення. Активністю у боротьбі з офіційною владою УНР вирізнялася молодь, яка мала пробільшовицькі настрої і «тримала в руках прихильників Директорії» [14, арк. 2, 2 а].

У січні 1919 р. загін А. Волинця діяв у районі Гайсина. За наказом командира 2-го Подільського корпусу отамана Колодія підрозділи Волинця вирушили на територію Летичівського повіту для ліквідації більшовицьких повстань проти Директорії, центром яких була саме «Летичівська республіка», бо перші спроби придушити ці виступи виявилися невдалими. З'явившись на території повіту з широкими повноваженнями від коменданта, отаман Волинець видав листівку, в якій зазначив, що «... прибув для допомоги місцевій владі у боротьбі з більшовицько-жидівськими бандами, котрі руйнують порядок і спокій в повіті», і закликав працювати на «користь і щастя України» [4, с. 24].

Необхідно зазначити, що до Волинця у повіті діяв загін сотника Романенка, який спробував мирними засобами переконати селян у протиправності їх дій та припинити антидержавні виступи. Намагаючись знайти спільну мову з громадянами «республіки», сотник уклав з ними письмову «мирну угоду» оригінального змісту. Наведемо текст цього документа зі збереженням стилю оригіналу: «Сим підтверджує делегація 1-го Гайсинського полку ім. С. Петлюри, що заключили мирний договір з комітетом с. Голосківка, який заручає, що не буде зі сторони згаданого полку ні одного вистрілу по селах, хатах та що не будемо роззброювати їх. Дальше заручаємо, що в разі нападу якоїсь чужої банди чи команди ми всі станемо до допомоги. Зі своєї сторони наша команда долучить всякого старання, щоби не лучилась (не відбулась. – Ю. М.) ніяка крадіжка чи грабіж, яку мали б збити жовніри названого полку» [14, арк. 40].

Проте голосківці, незважаючи на домовленість, збройно виступили проти куреня Волинця. Повстання ініціювала молодь під впливом більшовицької агітації [14, арк. 2–2 а]. Протягом кількох днів запеклих боїв отаман Волинець ліквідував спротив пробільшовицьки налаштованих мешканців сіл Летичівського повіту, які, за словами отамана Колодія, «... вже два роки були осередками великоросійських більшовиків на всьому Поділлі» [14, арк. 5].

Отже, використання Директорією отаманських загонів для зміцнення влади УНР у провінції було цілком вдалим та ефективним методом реалізації потенціалу української отаманщини. В умовах, коли регулярні частини армії УНР боролися на фронтах, а сил міліції було недостатньо для боротьби з прихильниками більшовизму, подібна співпраця зміцнювала вплив Директорії на периферії.

Проте реакція центральних органів влади УНР на перемогу отамана була неоднозначною. Невдовзі до представників Директорії в Летичівському повіті надійшов наказ військового міністра припинити діяльність загону отамана Волинця [14, арк. 3]. Згодом до повіту прибула слідча комісія на чолі з полковником Миколою Наркевичем для розслідування діяльності загону. У наказі про здійснення попереднього слідства «по справі діяльності загону Волинця для подавлення повстанського руху в селі Голосківка» відзначалося, що «... частини 2-го корпусу користувалися способами по своїй суворості не викликаними обставинами і не відповідальними факту, що містить в собі ознаки злочинного перевищення влади» [14, арк. 5].

Причиною проведення слідства стали листи голосківського священика Кошуцького до міністра віросповідань І. Огієнка та міністра військових справ О. Осецького. Кошуцький визнавав провину селян перед УНР. Однак священик просив «помилування» Директорії невідомого населення, яке було «кепсько поінформовано» про стан

справ у державі і тому піддалося впливу більшовицьких агітаторів від Жмеринського «совдепу» [14, арк. 2, 2 а].

Лист є спробою пояснення мотивів антидержавницьких кроків, однак у ньому відчувається і своєрідна селянська хитрість, намагання відвести провину від себе. Якщо у першому листі священик просив не застосовувати репресії до селян, які час від часу виступали проти УНР, то у другому вимагав суворо покарати А. Волинця за жорстокість у ставленні до селянства. Переконаючи міністрів, Кошуцький використав убивчий аргумент, намагаючись довести, що «...діяльність загону Волинця з надзвичайно рішучими діями і часто не викликаними обставинами знижували авторитет Уряду» [14, арк. 97].

Таким чином, завдяки втручання у справу двох міністрів «справа Волинця» набула розголосу. Варто звернути увагу на голову комісії цієї справи М. Наркевича. Він очолював військовий суд при канцелярії Військового міністерства УНР. Пізніше саме ця людина була головою суду при розгляді справ заарештованих повстанських отаманів: Й. Біденка, О. Палієнка, І. Семесенка, М. Святненка, Яценка. Пізніше П. Болбочан просив допустити до розгляду своєї справи у ролі адвоката саме полковника Наркевича [8, с. 123].

Порушення справи свідчило про намагання уряду обмежити свавілля військових, нехай і нерегулярних частин, навіть при виконанні важливих наказів. Влада намагалася захистити цивільне населення та впорядкувати стан справ у власному заціпленні.

Під час слідства було опитано Ф. Колодія, командира 2-го Подільського корпусу, який скеровував діяльність загону отамана. Сам А. Волинець написав особисте пояснення з приводу інциденту. Комісія розглянула також свідчення мешканців села Голосківці та вищезгаданого священика Кошуцького. Отаман Колодій, який віддав наказ Волинцю ліквідувати «більшовицьку республіку», дав позитивну оцінку діяльності його загону та особисто отаману. Але зазначив, що радив Волинцю «...при ліквідації «совдепії» не застосовувати ніяких заходів, які б могли нагадувати гетьманські каральні експедиції». Зокрема, Ф. Колодій зазначив: «Наказ мій про рішучість виконання боротьби з більшовиками торкався тільки більшовиків, але ніяких наказів за контрибуції і навіть реквізиції я не давав, і до мене у ці дні ніхто з донесеннями та скаргами не звертався» [14, арк. 8, 8 а]. Виправдовуючи Волинця, він визнавав, що приборкати виступи добре озброєних та організованих селян можна було лише «рішучими військовими заходами» [14, арк. 39].

А. Волинець написав детальний звіт про події в с. Голосківці, відзначив запеклий характер бою з селянами. Не заперечуючи факти реквізицій, пояснював їх умовами крайньої необхідності. Повідомив слідство про кошти, які селяни, побоюючись гніву та розправи з боку

козаків, проти яких вони воювали, надали отаману [13, арк. 78, 79]. А. Волинець назвав карбованці, які отримав від селян, «пожертвуванням», хоча насправді це була своєрідна форма селянського викупу. Справа містить розписку («квиток»), який засвідчує цей епізод. Наводимо нижче текст цього документа: «Одержано від уповноважених селян с. Голосківці пожертвовані селянами на чоботи козакам окремого Куріня двадцять тисяч (20 000) крб, за що приносимо щиру подяку. Отаман Волинець» [14, арк. 69].

Отаман доводив, що хотів лише налякати цим селян, які збройно боролися і вбивали його козаків, і повернути гроші. Проте під тиском бійців («Ми босі й голі воюємо, нас убивають, і їм ніякої кари за це нема!») залишив у скарбниці полку 20 000 крб [14, арк. 80].

Волинець припускав протиправність своїх дій: «Я розумію, що з боку це може показатися формальною контрибуцією, але крайня нужда примусила мене використати цей спосіб, бо многократні ходатайства про видачу коштів не мали успіху. На жалування козакам я не отримав ні шага, хоча фактично ми працювали з 20 листопада. На кошти, отримані з сіл, я замовив 160 пар чобіт і обув босих козаків, хоча й не всіх» [14, арк. 80 зв.].

Зазначимо, що на той час будь-які контрибуції та реквізиції були суворо заборонені Директорією, про що Колодій інформував Волинця [6, с. 221, 229]. Свідчення селян по цій справі містили дані про протиправні дії козаків Волинця та матеріальні збитки, які вони при цьому понесли [14, арк. 90–96].

М. Наркевич висновки своєї комісії побудував саме на свідченнях мешканців с. Голосківці та місцевого священика. Останній закликав владу покарати тільки винних, бо Волинець карав усіх підряд без суду та слідства, що й викликало обурення мешканців с. Голосківці. Комісія визнала винним отамана у накладенні контрибуції, проведенні реквізицій, застосуванні жорстоких дій щодо «мирного села». Військовий суддя вимагав притягти А. Волинця до відповідальності за «злочинне перевищення влади» [14, арк. 98, 98 зв.].

Якщо погодитись із висновками полковника, які базувалися на забороні Головного Отамана здійснювати реквізиції та контрибуції, то викликає подив характеристика с. Голосківці як «мирного села». Нагадаємо, що саме це село було центром збройної боротьби проти легітимної влади УНР, прояви якої Директорія закликала придушувати. Однак, навіть незважаючи на факт антидержавної боротьби, військова судова влада брала під захист селян як громадян УНР.

Командування Дієвої армії УНР інакше розцінило рішучість отамана і стало на його захист. Від начальника штабу фронту військовий суддя отримав телеграму-резольцію такого змісту: «Отаман Волинець ніяк не може бути зараз командирований, бо на нього і його полк

покладена великої важкості бойова задача, від якої залежить вся справа фронту, а замість нього виконати її ніхто не зможе» [14, арк. 99].

За успішну ліквідацію масштабного більшовицького заколоту А. Волинцю було присвоєно звання підполковника. У цьому випадку військова доцільність виявилася вищою за норми закону. Здавалося, що у «справі Волинця» було поставлено крапку. Вже 25 січня 1919 р. він став командиром 61-го пішого дієвого полку ім. С. Петлюри Дієвої армії УНР, сформованого на основі Гайсинського куреня Національної гвардії. Його полк і надалі продовжував відзначатися високою національною свідомістю та дисципліною [15, арк. 198 зв.].

«Справа Волинця» виявила існування громадянського конфлікту Української революції, в якому важко було визначити винного та правого. Умови військового часу накладали відбиток на судочинство, а неспроможність Директорії налагодити постачання військ легалізувала реквізиції та контрибуції. Саме цим пояснюється різниця в оцінках заходів, які застосував А. Волинець при ліквідації «Летичівської більшовицької республіки». Представники військової влади вважали їх виправданими, а члени військового суду неприпустимими навіть відносно цивільного населення, яке збройно боролось проти Директорії.

Події розгрому «Летичівської республіки» знову виринули у 1941 р., коли А. Волинця, колишнього отамана армії УНР, було притягнуто до відповідальності владою СРСР. Одним із пунктів його обвинувачення була боротьба проти більшовиків Летичівського повіту: «подавлення селянських повстань, організованих більшовиками проти Петлюри» [3, арк. 191, 192]. За вироком суду в 1941 р. А. Волинця було розстріляно.

Отже, «процес Волинця» доби УНР виявив недосконалість українського законодавства та суперечливість наказів, які видавала Директорія. З одного боку, українська влада вимагала жорстоко придушувати будь-які антиурядові виступи, а з іншого, – забороняла заходи, без яких ліквідація таких виступів унеможливилася. Розслідування дій загону Волинця свідчило про спроби влади УНР законним шляхом вирішувати суперечки між військовими і цивільним населенням, що мало додати авторитету Директорії на периферії та зміцнити довіру до неї.

Аналіз справи доводить, що у січні 1919 р. військові отамани були виведені з-під впливу судової влади та були недосяжними для неї завдяки підтримці військових Головним Отаманом. У той період С. Петлюра припускав, що отаманщина ще не набула потужного деструктивного характеру, тому її провідники користувалися його протекцією.

Однак використання принципу військової доцільності замість законності при розгляді подібних конфліктів надавало свободу дій менш дисциплінованим і законслухняним отаманам, ніж Волинець, наприклад Біденку. Подібні підходи до розв'язання справ лише сприяли поширенню негативних проявів отаманщини серед регулярних і кадрових частин УНР, які мало зважали на цивільні органи влади та нерідко руйнували власний тил не гірше за «більшовицьких агентів».

Бібліографічні посилання

1. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К., 1999.
2. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії / Р. Коваль. – К., 1999.
3. Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р. Коваль. – К., 2001.
4. Коваль Р. Трагедія отамана Волиня / Р. Коваль, К. Завальнюк. – К., 2002.
5. Литвин С. Феномен отаманщини доби Директорії УНР в українській історіографії / С. Литвин. – Режим доступу до статті: www.makho.ru.
6. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. У 4 т. Т. 4. / [Упорядник В. Сергійчук]. – К., 2006.
7. Серета М. Отаманщина. Отаман Волинець / М. Серета // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7–8. – С. 23–25.
8. Сідак В. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника / В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська. – К., 2004.
9. Солдатенко В. Петлюра – отаманщина – погроми (історичні факти й оцінки на тлі новітніх публікацій) / В. Солдатенко // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ ст. – К., 2008. – С. 329–439.
10. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР / М. Стахів. – Торонто, 1968. – У 7 т. Т. 1.
11. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР / М. Стахів. – Торонто, 1968. – У 7 т. Т. 2.
12. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): наукове видання / Я. Тинченко – К., 2007.
13. Україна. 1919 рік.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році». С. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: Документально-наукове видання / [передм. Я. Тинченко]. – К., 2004.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2208, оп. 6, спр. 129.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 1078, оп. 1, спр. 48.
16. Чеботарів М. Визвольні змагання очима контррозвідника / М. Чеботарів. – К., 2003.

Надійшла до редколегії 20.09.2011